

SPİNOZA'NIN DETERMİNİZM ANLAYIŞI VE TANRI/TÖZ DÜŞÜNCESİNE YANSIMASI

Spinoza's Conception of Determinism and Its Reflection on the Thought of God / Substance

Süleyman TAŞKIN

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Bingöl/Türkiye

Asst. Prof. Bingol University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences,

Department of History of Philosophy, Bingol, Turkey

staskin@bingol.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2398-6250

DOI 10.34085/buifd.811156

Öz

Yeni Çağ Felsefesi içerisinde yer alan en tartışmalı filozoflardan birisi şüphesiz Spinoza'dır. Her ne kadar etkisi ölümünden uzun yıllar sonra belirmiş olsa da ortaya koyduğu düşüncelere bakılarak; panteist, panenteist hatta ateist olduğu bile söylenmiştir. Günümüzde de aynı tartışmaların devam ettiğini söylemek mümkündür. Bunlarla birlikte Spinoza'nın dikkat çeken düşüncelerinden bir tanesi de determinizme dair olmaktadır. Spinoza, özellikle *Etika*'sının Tanrı konusuna ayırdığı birinci bölümünde determinizm anlayışının ilkelerini ve ayrıntılarını ortaya koymaktadır. Determinizm anlayışı, doğanın nedensel yasalara tabi olduğu ve evrende hiçbir şeyin nedensiz olmadığı düşüncesine dayanmaktadır. Bu düşüncenin, temeli Antik Yunan'a kadar gitse de Rönesans dönemiyle birlikte bilimlerin gelişmesiyle daha belirgin ve etkin hale geldiği söylenebilir. Bu dönemde özellikle matematik, geometri, astronomi ve fizik üzerine yapılan çalışmalarda evrende determinist bir anlayışın var olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede Galileo, Descartes ve Newton'ın çalışmalarının determinist anlayışı güçlendirdiği ifade edilmelidir. Descartes'tan etkilendiği bilinen Spinoza, matematik-geometrik düzenden yola çıkarak evreni de aynı düzen ve zorunluluk içerisinde görmüş ve felsefesini bu temel üzerine kurmuştur. Tanrı'dan (töz) başlayarak attribütüm (sıfatlar) ve moduslar (tavırlar) üzerinden evreni zorunluluk ve nedensellik zinciri içerisinde determinist bir anlayışla açıklamaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, Determinizm, Nedensellik, Tanrı, Töz.

Abstract

One of the most controversial philosophers in the New Age Philosophy is undoubtedly Spinoza. Although his effect appeared many years after his death, by looking at the thoughts he put forward; It has been said to be a pantheist, panentheist, even an atheist. It is possible to say that the same discussions continue today. Along with these, one of Spinoza's remarkable thought is about determinism. Spinoza reveals the principles and details of the understanding of determinism, especially in the first part of the *Ethica* devoted to the subject of God. The understanding of determinism is based on the idea that nature is subject to causal laws and that nothing in the universe is uncaused. Although the basis of this idea goes back to Ancient Greece, it can be said that it became more pronounced and effective with the development of sciences with the Renaissance period. Especially in studies on mathematics, geometry, astronomy and physics, it has been tried to show that there is a determinist understanding in the universe. In this framework, it should be stated that the works of Galileo, Descartes and Newton strengthened the determinist understanding. Spinoza, known to be influenced by Descartes, saw the universe in the same order and necessity, based on the mathematical-geometric order, and built his philosophy on this basis. He

tried to explain the universe with a deterministic understanding within the chain of necessity and causality, starting from God (substance), through attributum (adjectives) and moduses (attitudes).

Keyword: Spinoza, Determinism, Causality, God, Substance.

Giriş

17. Yüzyıl felsefesi, Aydınlanma Çağının habercisi olması ve gelenek ile modernizm arasında bir köprü vazifesi görmesi bakımından önem kazanmıştır. Bu yüzyılda felsefe daha da hareketlenmiş, yöntem ve sistem bakımından gelişme göstermiştir. Bunu sağlayan etmenlerden birisi, Francis Bacon (1561-1626), Descartes (1596-1650), Hobbes (1588-1679), Leibniz (1646-1716) gibi birçok önemli filozofun bu dönemde yetişmiş olmasıdır. Bu yüzyılın ön plana çıkan filozoflarından birisi de Baruch Spinoza'dır (1632-1677).

Spinoza, her ne kadar Descartes'ı küçük yaşlarda okumaya başlamış ve yöntemini işlemişse de onun bir taklitçisi olduğu söylenemez. Zira Spinoza, bazı esaslı noktalarda Kartezyanizmi eleştirmiştir.¹ Ayrıca Descartes'ın yöntemini daha da geliştirmiş ve kendine özgü bir düşünce tarzı ortaya koymuştur. Tanrı-âlem ilişkisine dair düşünceleri nedeniyle felsefe tarihi içerisinde genellikle panteist bir filozof² olarak kabul edilen Spinoza, bu alandaki fikirlerini açıklarken hep zorunluluktan ve sebeplilikten bahsetmiştir. Bu da ona determinist bir hüviyet kazandırmıştır. Determinizm onunla başlamaz ancak o, determinizme yeni bir boyut kazandırmış ve determinizm denilince akla ilk gelen filozoflardan biri olmuştur. Zira Spinoza'nın *Etika* adlı eserinin özellikle birinci bölümü, onun determinizm anlayışının geniş ölçekli ve küresel özelliklerinin yanı sıra herhangi belirli/sonlu şeyin nedensel olarak meydana getirildiği yolların ayrıntılarını sunmaktadır.³

Burada detaylara geçmeden önde çalışmamın sınırlarını belirleme noktasında bir hususa dikkat çekmem yerinde olacaktır. Bu aynı zamanda çalışmamın eksik görülebilecek yanlarına da bir açıklama olacaktır. Spinoza denince akla birkaç kavramın gelebileceği yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacaktır. Bu bağlamda *panteizm*, *determinizm* ve *hürriyet* kavramları Spinoza ile birlikte en çok anılan kavramlardır. Dolayısıyla Spinoza'nın işlendiği bir metinde bu kavramların görülmesi ve işlenmesi beklenir. Ancak bu kavramların gerek kapsamlı şekilde ele alınabilirliği gerekse daha önce çokça ele alınmış olması, yapılacak yeni çalışmalarda sınırın belirlenmesini gerekli kılar. Buradan hareketle çalışmamızın şu hususlara riayet ederek oluşturulduğunu belirtmek isterim.

- Spinoza'nın determinist bir filozof olduğu birçok çalışmada geçen bir husustur ancak bu iddiayı ayrıntılandıran bir çalışma yoktur. Bizim amaçlarımızdan birisi bu açığı bir ölçüde kapatmaktır. Diğeri ise bu determinist anlayışın, Spinoza felsefesinde önemli bir yer tutan tanrı/töz fikrine nasıl bir etkide bulunduğu ve onu nasıl belirlediğini ortaya koymaktır.
- Spinoza'nın determinizmi şühesiz onun panteist felsefesiyle bağlantılı bir konudur. Ancak başlı başına geniş bir konu olan panteizmi buraya dahil etmek her ne kadar bazıları tarafından gerekli görülebilir olması ya da çalışmamızı zenginleştireceği düşünülse de çalışmamızın amaç ve kapsamı göz önüne alınarak bunlara ayrıntılı olarak değinilmeyecektir.

¹ Bk. Solmaz Zelyut, *Spinoza*, (Ankara: Dost Kitabevi, İkinci Basım, 2011), 27.

² Genel kabul bu olmakla birlikte Spinoza'nın Panteist, panenteist ya da ateist olduğuna dair tartışmalar sürüp gitmektedir. Onun felsefesinin panteizmden çok panenteizme yakın olduğu iddia edilmektedir. Bk. M. Kazım Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 106-108.

³ Steven Nadler, *Spinoza's Ethics-An Introduction*, (New York: Cambridge University Press, 2006), 85.

- Yine determinizm ile birlikte ele alınması gereken hürriyet problemi de hem aynı gerekçelerle hem de bu konuya dair müstakil geniş çaplı çalışmalar olması nedeniyle ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır. Söz konusu çalışmalar zaten kaynakçamızda görülebilecektir.

Belirlenimcilik, gerekircilik, vucubiyeye, zaruriyye gibi adlarla işlenen determinizm çok farklı şekillerde tanımlanmış olmakla birlikte geniş çerçevede *determinizm*; her olayın, maddi veya manevi birtakım nedenlerin zorunlu sonucu olduğunu ileri süren felsefi doktrin olarak tanımlanabilir.⁴ Bu bağlamda o, evrende olup biten her şeyin bir nedensellik bağlantısı içinde gerçekleştiğini, fiziksel evrendeki ve dolayısıyla da insanlık tarihindeki tüm olgu ve olayların mutlak olarak nedenlerine bağlı olduğunu ve nedenleri tarafından koşullandığını savunmaktadır.

Doğanın nedensel yasalara tabi olduğu ve evrende hiçbir şeyin nedensiz olmadığı düşüncesini savunan determinizmin, temeli Antik Yunan'a kadar uzanan iki önemli ilkeye dayandığı söylenebilir. Bunlar; hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağı ya da hiçbir şeyin mutlak olarak yok olup gitmeyeceği ilkesi ve hiçbir şeyin koşulsuz bir biçimde, düzensiz olarak ortaya çıkmayacağıdır.⁵

Ahlaka bakan yönüyle determinizm; evrendeki olayların yanı sıra insan iradesini de Tanrı'nın belirlediğini ve insanın isteme eylemlerinin iç ve dış nedenlerle belirlenmiş olduğunu, dolayısıyla salt bir istenç özgürlüğü olamayacağını savunan görüş olarak ifade edilmiştir.⁶

Sebeup kavramının ontoloji, epistemoloji ve ahlak bahislerini içine alacak şekilde bir zorunluluk fikri çerçevesinde yorumlanışından doğan determinizm düşüncesi, felsefe tarihi boyunca canlılığını koruyan en belirgin tartışma konularından biri olmuştur. Bu kavram, İslam düşünce tarihinde genel olarak illiyet, Batı felsefesinde ise causalite terimiyle ifade edilen sebeplilik fikriyle yakından ilgilidir. Determinizm kelimesinin klasik İslam düşüncesinde teknik karşılığı olmamakla birlikte bu modern terimin muhtevası, İslam düşünce geleneğinde sebep ve illet kavramları etrafında geçen tartışmalarda ifadesini bulmuştur. Osmanlı Türkçesinde determinizm yerine, onun belirttiği zorunluluk fikrini vurgulayacak şekilde *icabiyeye*, *vucubiyeye*, *zaruriyye* kelimeleri kullanılmıştır. Günümüz Arapçasında ise determinizm karşılığında *hatmiyye* terimi kullanılmaktadır.⁷

En meşhur ve kısa ifadesiyle "*aynı sebepler daima aynı neticeleri doğurur*" şeklinde ifade edilen determinizm, kavramsal ve yöntemsel bağlamıyla insanlığın geç dönemlerde ortaya koyduğu bir düşüncedir. Ancak hareketlerimizin determinist prensiplere bağlı olduğunun anlaşılması için o kadar beklenmemiştir. Nitekim adımımızı atarken ayağımızın altındaki toprağın eskisi gibi yerinde kalacağına, boşluğa uçmayacağımıza, fırlatılan taşın herhangi bir yere değil, atılan tarafa gideceğine, ekilen tohumun aynı cinsten bir nebat vereceğine, farkında olalım veya olmayalım inanmışızdır.⁸ Böyle bir inanış bir taraftan günlük hayatımızı şekillendirme ve yön vermede etkili olurken, diğer taraftan pozitif bilimlerin ateşlemesiyle teknolojik sahada elde

⁴ İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341), "Determinisme", 181. Determinist anlayışın ileri sürdüğü argümanlara dair geniş bilgi için bk. Tahsin Yılmaz, *Determinizm ve Hürriyet Problemi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1972), 18-19. Bununla birlikte evrende zorunluluğun olduğu fikrini kabul etmeyen zorunsuzluk doktrinine dair geniş bilgi için bk. Zekeriya Uludağ, "Determinizm ve Zorunsuzluk", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8/1 (1993), 257-272.

⁵ Ahmet Cevzici, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2010), "Determinizm", 429-430.

⁶ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 11. Basım, 1998), "Belirlenimcilik", 15.

⁷ İlhan Kutluer, "Determinizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 9/215-216.

⁸ H. Vehbi Eralp, "Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler", *Felsefe Arkivi* 5/1 (1960), 1-2.

edilen başarılarla vesile olmuştur. Bununla birlikte tabiata yani eşyaya hâkim olma çabaları gittikçe hızlanmıştır.⁹

Bunun bir sonucu olarak sebepler ile neticeler arasında, kemiyete dayanan bağlılıkları kurmak üzerine inşa edilen determinizm fikrinin, bilimlerin postulatı olarak kabul edildiği ve bilimlerin gelişmesine katkı sağladığı ifade edilen bir husustur.

Bu çerçevede Newton fiziği ve Descartes felsefesinde temel bir problem olan doğanın mekanik açıklamasının, Voltaire gibi düşünürleri etkileyerek 18. Yüzyıl Aydınlanma düşüncesinde etkili olduğu söylenebilir. İngiliz ampirizmi ve David Hume (1711-1776)'un septik felsefesinden Alman rasyonalizmine giden yolda, doğadaki nedenselliğin kavranması ve bu nedenselliğin tekrarlanabilir niteliğinin bilimsel yöntemle formüle edilmesi de temel bir rol oynamıştır. Bunu, hareketin evrensel yasalarının, determinist bir nedensellikte ortaya konması şeklinde de ifade edebiliriz. İnsanın Tanrı tarafından belirlenmiş ayrıcalıklı konumundan indirilip mekanik bir şekilde açıklanabilecek herhangi bir doğa unsuru olarak ele alınması da buna dahildir. Buna bağlı olarak bu dönemde bilginin kaynağı ve yöntemiyle ilgili radikal bir değişimin söz konusu olduğu söylenebilir.¹⁰ Bu değişim sürecini Kopernik ve Galilei gibi birçok Rönesans dönemi bilim adamının çalışmasıyla başlatmak mümkün gözükmemektedir. Descartes ise bu süreci mekanik doğa anlayışı ile devam ettiren en önemli filozoflardan birisidir.

1. Spinoza'nın Determinizm Anlayışının Kökeni

Spinoza'ya gelindiğinde onun, birçok konuda Descartes'tan etkilendiği bilinmektedir.¹¹ Bunun yanı sıra Spinoza'nın, Descartes ve Descartes çağdaşlarından materyalist ve belirgin (determinist) fizik görüşünü aldığı¹² ve felsefe eğitiminin özsel olarak Descartes okumalarına dayandığı söylenebilir.¹³ Bu bağlamda Spinoza'nın felsefesinde matematiğe yer ve önem vermesini Descartes'ın etkisine bağlayabiliriz. *Ethica*'da da ifade edildiği şekliyle Spinozizm, tözün Descartes'çı tanımından ve onun yönteminin mantıksal olarak uygulanmasından çıkmıştır.¹⁴ Descartes'ın kullanmış olduğu "dedüktif-matematik" yöntem, Spinoza felsefesinin de güvenip kullandığı tek yöntem olmuştur. Çünkü Descartes'ın matematiğe olan hayranlığı Spinoza'yı etkilemiştir. Dolayısıyla Spinoza'ya göre de doğa bilimlerinde ve kendi içinde çok başarılı olan matematik yöntem, sağlam bir felsefe kurmayı göz önünde bulunduran bir reformda kullanılabilir tek yöntemdir.¹⁵

Spinoza'nın kullanmış olduğu yöntem matematik yöntem yerine geometrik yöntem demek daha doğru olur. Zira Spinoza'nın, en esaslı yapıtına "*Geometrik Yönteme Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Olan Ahlak*"¹⁶ adını vermesi boşuna değildir. Spinoza, eserini tıpkı Euklides'in

⁹ Uludağ, "Determinizm ve Zorunsuzluk", 259.

¹⁰ Çağlar Karaca, "Aydınlanmanın Bilimsel Temeli ve Determinizm", *Felsefelog* (December 2016), 1; William Bristow, "Enlightenment", *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 02 Ekim 2020)

¹¹ "Spinoza'nın öğretisi çeşitli etkilerden oluşmuştur. Bu öğretinin biçim kazanmasında, Yahudi mistikleri ile skolastiklerinin yanı sıra Giordano Bruno'nun panteizmi ile doğa biliminin de yeri vardır. Ama Spinoza felsefesi en büyük ve kesin etkiyi Descartes felsefesinden almıştır". Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 11. Basım, 1999), 261.

¹² Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi: Orta Çağ*, (İstanbul: Say Yayınları, 2000), 327.

¹³ Aziz Yardımlı, "Sunuş: Spinoza ve Modern Bilincin Erdem Sorunu", *Törebilim*, (İstanbul: İdea Yayınevi, İkinci Basım, 2000), X.

¹⁴ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, Beşinci Basım, 1998), 227.

¹⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 261.

¹⁶ İçeriğine bakıldığında bir ontoloji kitabı olan esere Spinoza neden Etika adını vermiştir. Bk. Gilles Deleuze, *Spinoza Üstüne On Bir Ders*, çev. Ulus Baker, (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000), 111-115.

*Elemanlar'*ı gibi, geometrik bir yöntemle kaleme almıştır. Nitekim o, *Etika'*nın her bölümüne bir tanımlar ve aksiyomlar kümesiyle başlar; bu kümeleri, bir önermeler dizisiyle söz konusu önermelerin ispatları takip eder. Önermelerin ispatlarında, sadece tanım ve aksiyomlarla daha önce kanıtlanmış önermelere yer verilir. Örneğin, Birinci Bölüm'ün I. Önerme'sinin sadece aynı bölümün iki tanımından çıktığı kabul edilir.¹⁷ Spinoza'nın geometrik yöntemi uygulaması, bir yönüyle aldığı etkilerin veya yaşadığı çağın koşullarının bir sonucu, bir yönüyle de filozofun düşüncesi veya sisteminin bir gereği olarak anlaşılabilir. Spinoza tıpkı Descartes gibi gerçekliğin rasyonel olduğuna, dünyanın evrensel yasalarla yönetilen ve parçaları arasında tam bir süreklilik bulunan birlikli bir sistem meydana getirdiğine ve hepsinden de önemlisi, düşünce düzeniyle varlık düzeninin bir ve aynı olduğuna inanıyordu.¹⁸

Burada geometri ile determinizm arasındaki bağlantı ortaya çıkmaktadır. Spinoza, âlemin de bir determinite içinde anlaşılması gerektiğini düşünmüş ve bunu geometrinin gerçekleri ve düzenini göz önünde bulundurarak ortaya koymaya çalışmıştır. O, öğretilerini sırf dedüktif çıkarımlarla değil, aynı zamanda geometrik yolla anlatmıştır. Bu anlatım yöntemi önemsiz bir şekil ve geçici bir yapı değildir; sistemin kendisine dâhildir ve onun iskeleti gibidir. Eğer Spinoza âlemden, insandan ve insanın duygusal hâllerinden, Euklides'in *Elemanlar'*ında çizgiden, yüzeyden, açıdan bahsettiği gibi bahsediyorsa bu, prensip bakımından ve hakikatte, felsefenin bu konularına geometricinin kendi konularına verdiği değerden daha fazla değer vermemesindedir. Geometride nasıl sonuçlar aksiyomlardan zorunlu bir şekilde çıkıyorlarsa, bunun gibi filozofun uğraştığı ahlaki ve fiziki olgular da eşyanın tanımlarının ifade ettiği tabiatından mutlak bir zorunlulukla çıkmaktadırlar. Nasıl matematikçi herhangi bir üçgenin iç açısının hangi gaye için iki dik açıya eşit olduğunu kendi kendine sormazsa filozof da bunların gayesel nedenini araştırılmaz. Spinoza'yı matematik determinizme götüren yöntemi değildir; aksine o, bu yöntemi kullanarak ona ulaşır, çünkü ilk anda âlemi matematikçi gibi yani determinist gibi düşünür. Descartes, Platon, Pythagoras için olduğu gibi onun gözünde de felsefe genelleştirilmiş bir matematiktir.¹⁹ Bu bağlamda Spinoza'nın, matematik ve geometrinin kesinliğinden yararlanarak, temelinde Tanrı'nın bulunduğu âlemdeki şeyleri bir determinite içerisinde açıklamaya çalıştığı söylenebilir.

2. Tanrı/Töz ve Determinizm

Spinoza, işe *Tanrı bilgisiyyle* başlar. Bu nedenle onun felsefesinde kuşkuya yer yoktur. Descartes'ın zihinden yola çıktığı yerde, kendisinin Tanrı'dan hareket ettiğini söyleyen, doğada nedenlerin nedenlerine gidildiği takdirde, kendi kendisinin nedeni olana ulaşılacağını, bu varlığın her şeyin başlangıcı olduğunu ve bilginin de buradan başlaması gerektiğini öne süren Spinoza'ya göre bütün bilgilerimiz Tanrı bilgisinden türemektedir. Tanrı bilgisi her türlü şüpheden uzak olup kuşkunun her türlüşünü uzaklaştırır. Zira bu bilgi kesin ve güvenilir bir bilgi olmasının yanında başka her şeyle ilgili kesin ve güvenilir bilgileri sağlayacağımız temel

¹⁷ "Önerme I: Cevher tabiatça, kendi duygulanışlarından önce gelir. **Kanıtlama:** Cevherin kendi başına var olan şey olduğu ve kendi kendisiyle tasarlandığı söylendi (tanım 3), cevherin tavir ya da duygulanışlarının kendi başlarına değil, başkasında, yani cevherde buldukları da söylendi (tanım 5). Buradan şu sonuç çıkar ki, cevher tabiat bakımından ancak kendisiyle duran (kaim olan) duygulanışlarından önce gelir." Benedictus Spinoza, *Etika*, çev. H. Ziya Ülken (Ankara: Dost Kitabevi, Dördüncü Basım, 2011), 33-34.

¹⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi Thales'den Baudrillard'a*, (İstanbul: Say Yayınları, Dördüncü Basım, 2012), 511-513.

¹⁹ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, 227.

dayanaktır.²⁰ Çünkü eser için olan bilgi, neden için olan bilgiye bağlıdır ve zorunlu olarak onun varlığını kuşatır.²¹

Tanrı bilgisi bu sistem için yalnız çıkış noktası değil, varılmak istenen son erektir. Bütün sistemin başarmak istediği iş, *Tanrı'yı bilmek* kavramında toplanmaktadır, denebilir. Spinoza şöyle bir ön-teze dayanır: *Bütün var olanları Tanrı, belli ve değişmez bir düzene göre kendi özünden türetmiştir; kökleri Tanrı'da olan bütün bu nesnelere ideleri de onda olacaktır.* Dolayısıyla Tanrı kavramı bilinince, bu kavramın kapsadığı bütün öteki ideler de bunların birbirine olan bağlantıları da bilinmiş olacaktır. Bu formülde *ide* ile *gerçek* birbirleriyle tam bir uygunluk halindedir, burada *mantıki sebep* ile *reel sebep* özdeş şeylerdir. Başka bir deyişle düşünsel düzenle olgusal düzen aynıyle örtüşmektedir.²² Nasıl Tanrı'nın kendisi gerçekteki her şeyin kaynağı ise Tanrı idesi de bütün bilgilerin kaynağı olarak alınmalıdır. Bütün bilgileri kapsayıp kendisinde toplayan tek bir ana kavram olan *Tanrı idesinden* kalkarak, sırf birtakım düşünce işlemleriyle bütün bir felsefe sistemini oluşturma denemesinde Spinoza, yöntem bakımından Descartes'i örnek almaktadır.²³

Bu bağlamda Spinoza'nın determinizm anlayışının tepe noktasında, tabiatı gereği varlığı zorunlu, kendi kendisinin nedeni ve zorunlu olarak sonsuz olan *Tanrı (töz/cevher)* yer alır.²⁴ Var olan her şey Tanrı'da vardır ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz. Çünkü Tanrı'dan başka töz (substantia) yoktur ve tasarlanamaz. Töz denince, kendi başına var olan ve kendi kendisiyle tasarlanan şey anlaşılır. Başka bir yönden, tözün, modus ve duygulanışları tözsüz var olamaz ve kavranamaz, onlar ancak tözde vardır. Bu sebeple hiçbir modus, Tanrı'nın tabiatı dışında var olamaz. Tanrı var olan biricik töz olduğu ve var olduğunu gördüğümüz hiçbir şey asla töz olmadığı için bu şeyler zorunlu olarak modusturlar ve her modus, kendi tözünde vardır. Buradan şu sonuç çıkar ki var olan her şey Tanrı'sız ne var olup ne de tasarlanabileceği için, Tanrı herşeyin aşkın değil, içkin nedenidir.²⁵ Ancak Tanrı, her şeyin özü ve varlığının tek ve ilk nedeni²⁶ olmasından dolayı zorunlu olarak Tanrı ile meydana gelen şeyler arasında gerek öz gerekse varlık bakımından bir fark olmalıdır. Çünkü her eser kendi nedeninden, şüphesiz ki ona bağlı olması bakımından ayrılır.

Bu bağlamda Spinoza, Tanrı ile Tanrı'dan kaynaklanan şeyler arasında bir ayrım yapmak için bir kavram çifti kullanır: *Natura naturans* (*yaratıcı tabiat/doğalaştırıcı doğa*) ve *Natura naturata* (*yaratılmış tabiat/doğalaştırılan doğa*).²⁷ Bu kavramlardan her ikisi de Tanrı'yı, yani, doğa'yı²⁸ ifade

²⁰ Ahmet Cevizci, *Onyedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, (Bursa: Asa Kitabevi, 2001), 110.

²¹ Spinoza, *Etika*, 33.

²² "İkinci Bölüm – Önerme VII: Fikirlerin düzen ve bağlantısı, şeylerin düzen ve bağlantısının aymsıdır. Önermenin Sonucu: Bundan şu sonuç çıkar ki, tanrının düşünme gücü, onun tesir etmeişindeki edimli gücüne eşittir. Yani Tanrı'nın sonsuz tabiatından şekilsel olarak çıkan herşey, Tanrı fikri ile aynı düzende ve aynı bağlantı ile objektif olarak Tanrı'dan çıkar." Spinoza, *Etika*, 82-83.

²³ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 261.

²⁴ Spinoza, *Etika*, 40-42. Spinoza, Tanrı ve doğa kavramlarını birbirinin yerine kullanmamaktadır. *Deus sive Natura* yani *Tanrı veya Doğa*, der. Bu ve benzeri düşüncelerden yola çıkılarak Spinoza'nın panteist olduğu genel olarak kabul edilir ancak buna itiraz edenler de vardır. Bk. Arıcan, *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 106-108.

²⁵ Spinoza, *Etika*, 46, 54.

²⁶ "Tanrı mutlak surette ilk nedendir." Spinoza, *Etika*, 51.

²⁷ *Natura Naturans* ve *Natura Naturata*'nın Anlaşılmasına İlişkin Tartışmalar için bk. M. Kazım Arıcan, "Spinoza'nın *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 87-96.

etse de Tanrı ile şeyler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için böyle bir ayırım yapıldığı söylenebilir. Başka deyişle, ilki ile doğa'nın *neden olan* (ya da *doğalaştırılan*), yani, *etkileyen yönü*; ikincisi ile de *neden olunan* (ya da *doğalaştırılan*), yani, *etkilenen yönünün* anlatılmak istendiği söylenebilir.²⁹

Spinoza'ya göre irade, akıl, arzu, sevgi gibi şeyler *Natura naturata*'ya aittir. İrade ve akıl, düşüncenin modusları oldukları için kendi doğalarının veya karakterlerinin zorunluluğu ile var olmamışlardır. Nitekim onlar başka bir şey aracılığıyla kavranır ve tasarlanırlar. Spinoza'da irade ve akıl bir ve aynı şeydir. İrade, düşüncenin bir modusu olduğu içindir ki nedensiz olamaz: "*İrade özgür neden olarak değil, zorunlu neden olarak adlandırılabilir*". Spinoza bu önermeden, Tanrı'nın özgür irade ile etkide bulunmadığını özgür irade ile yaratmadığını çıkarır. Çünkü Spinoza'ya göre hiçbir nedeni olmama ve belirlenmemiş olma anlamında *özgür irade* Tanrı'da yoktur. Tanrı şeyleri özgür iradesi ile değil, kendi zorunlu özünün sonucu olarak türetir.³⁰ Başka deyişle sonlu varlıklar, Tözün türevleri ya da var olma tavırlarıdır, yaratımları değil. O halde Spinoza'nın Tanrısı yaratmaz, *moduslar* Tanrı'nın özünden zorunlu olarak çıkarlar.³¹

Attributumları ezeli ve sonsuz olarak nitelendiren³² Spinoza, Tanrı'nın bir attributumunun mutlak tabiatından çıkan bütün şeylerin de ezeli ve sonsuz olması gerektiğini vurgular.³³ Çünkü bunlar, bağlı oldukları attributumuna göre şekil alırlar. Görüldüğü gibi Spinoza nedensellik anlayışını her alana yaymaya çalışır. Hatta attributumlar ve moduslar arasındaki bağlantılar ortaya konulmaya çalışılırken bu düşünce başvurulacak bir pusula gibi kullanılmak üzere hep bir tarafta durmaktadır.

Spinoza'ya göre töz birtakım niteliklerle kendini gösterir. Bu ilişki aynı şekilde attributum ile moduslar arasında da vardır. Tanrı'nın sonsuz özünü belli bir biçimde açığa çıkaran her attributum, sayısız değişimleri ile var olur. Spinoza modusu, tözün bir belirlenimi ya da başka bir şeyde var olan, bu başka şey dolayısıyla kavranabilen diye tanımlar. Bir şeyin var oluşunun nedeni bir başka şeydir, bu başka şeyin var olması da yine başka bir şey yönündedir, bu böyle sonsuzluğa kadar gider, ayrı ayrı nesnelere birbirlerine bağlanmaları en sonunda töze (Tanrı'ya) ulaşır. Bundan dolayı tözün bir etkisi olan modus, sonunda ancak töz ile anlaşılabilir.

²⁸ Spinoza doğayı ve insanı, tanrısal cevher içinde gördüğünden, neticede Tanrı hakkında konuşmakla doğa hakkında konuşmak aynı anlama gelmektedir. Mehmet Bayraktar, "Karşılaştırmalı Felsefi Metin Okuma: İbn Sînâ ve Spinoza Örneği", *Dinî ve Felsefi Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama Ve Algılama Sempozyumu*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, (İstanbul: Ege Basım, 2012), 2/834.

²⁹ Nadler, *Spinoza's Ethics-An Introduction*, 82-83. "*Yaratıcı Tabiat* deyince kendi başına var olan ve kendi başına tasarlanan şeyi, başka deyişle ezeli ve sonsuz bir özü ifade eden cevherin sıfatlarını, ya da (14'üncü önermenin sonucu ve 17'nci önermenin 2'nci sonucu), hür neden olarak göz önüne alınması bakımından Tanrıyı anlamak gerekir. *Yaratılmış Tabiat* deyince, Tanrının tabiatının zorunluluğu, başka deyişle sıfatlarından her birinin zorunluluğu ile, ya da Tanrıda olan ve Tanrısız ne var olabilen ne de tasarlanabilen şeyler gibi görülen Tanrının sıfatlarının bütün tavırlarının zorunluluğundan çıkmış olan her şeyi anlıyorum." Spinoza, *Etika*, 61; Benedictus Spinoza, *Kısa İnceleme*, çev. Emine Ayhan, (Ankara: Dost Kitabevi, 2015), 62-63.

³⁰ Burada şöyle bir soru akla gelebilir ve tartışmaya da değerdir: Tanrı'nın kendi kendisine zorunluluk yasası koyması, onun özgür iradesinin bir sonucu olamaz mı?

³¹ Zelyut, *Spinoza*, 32; Deleuze, *Spinoza Üstüne On Bir Ders*, 90. Bununla birlikte Spinoza'nın *bağdaşabilirlik* yani determinizmle özgürlük anlayışını bağdaştıran bir düşünceye sahip olduğu ve dolayısıyla Spinoza'nın Tanrı için bir derece özgürlük öngördüğü de ileri sürülmüştür. Bk. M. Kazım Arıcan, "Spinoza'nın Hürriyet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV (2000), 401-414.

³² "*Bir cevherin her sıfatı kendisi ile tasarlanmalıdır.*" Spinoza, *Etika*, 40. Sıfatlar cevherin öz- niteliğidir yani onun özüne ilişkindir.

³³ Spinoza, *Etika*, 55-56.

Tek tek nesnelere, Tanrı'nın özünden zorunlulukla türerler, matematik bir sonuç gibi çıkarlar. Nasıl üçgenin tanımından "üçgenin açılarının iki dik açya eşit olduğu"³⁴ sonucu çıkıyorsa, nesnelere de tanrısal özden böyle bir sonuç olarak çıkarlar.³⁵

O hâlde söylenebilir ki Spinoza'nın nedensellik anlayışı, zorunluluk düşüncesi ile doğrudan bağlantılıdır. Öyle ki bir neden varsa bu nedenin bir etkisinin de var olması (ve bunun tersi) zorunludur. Başka deyişle verili bir neden varsa, bu neden belirli bir etkiyi gerektirir ve tersi olarak verili bir etki varsa, bu etki belirli bir neden tarafından gerektirilmiş olmalıdır. Bir nedenin olmadığı yerde ise bir etkinin olması mümkün değildir.³⁶ Bu bağlamda doğada zorunsuz olma anlamında, olası hiçbir şey yoktur ve özgür hiçbir şey yoktur. Spinoza, determinist doğa anlayışını ifade eden bu iki sonucu, şu ifadelerle ortaya koymuştur:

"Tabiatta zorunsuz olan hiçbir şey yoktur, fakat orada her şeyin şu ya da bu şekilde var olması ve bir eser meydana getirmesi tanrısal tabiatın zorunluluğu ile gerektirilmiştir."³⁷

Curley'e göre bunun nedeni, Spinoza'nın bilimsel kanunlar aracılığıyla bütün olayların açıklanabileceğinin imkanına çok güçlü bir şekilde inanmış olduğudur.³⁸ Bu bakımdan Spinoza, *Teolojik ve Politik İnceleme*'sinin mucize konusuyla ilgili bölümünde doğal kanunlar tarafından doğadaki her olayın belirlenebileceğini ifade eder. Nitekim ona göre doğada, evrensel kanunların aksine hiçbir şey gerçekleşmez. Yine doğa kanunlarından çıkmayan ya da onun ile uyumayan herhangi birşey meydana gelmez.³⁹

Spinoza modusları sonsuz ve sonlu⁴⁰ diye ikiye ayırmaktadır. Sonsuz moduslar, Tanrı'nın öncesiz-sonrasız özünden doğrudan doğruya çıkarlar, sonlular ise meydana gelmeleri için başka modusu gerektirirler. Sayısız olan sonlu moduslar da hep birbirlerini gerektirdiklerinden, sonsuz moduslar, içlerinde sonlu modusların ortaya çıktıkları sonsuz birer bağlantıdırlar.⁴¹ Sonlu cisimlerin, Tanrı'nın yer kaplama ana niteliği ya da sıfatı altında yer alan modus, görünüm ya da tezahürleri olduğunu savunan Spinoza, dedüktif sisteminde Tanrı'dan hemen sonlu moduslara yani doğadaki somut nesnelere geçmez. Spinoza'ya göre tözün modus ya da hâlleri, evrenin zorunlu ve genel-geçer yönleri olarak doğrudan, sonsuz ve ezeli-ebedi moduslarla başlayıp doğanın sınırlı, yok olup giden ve geçici farklılaşma veya görünümleri olan sonlu moduslara incek şekilde, bir mantıksal bağımlılık içinde sıralanır. Sonlu ve geçici modusların özü veya doğası, yalnızca sonsuz ve ezeli-ebedi modusların sonuçları olarak

³⁴ Spinoza, *Etika*, 52.

³⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 264-265.

³⁶ Spinoza, *Etika*, 33; Berk Utkan Atbakan, *Spinoza'da Modus ve Conatus Kavramları Bağlamında Sevinç ve Keder Sorunu*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 11.

³⁷ Spinoza, *Etika*, 60. "Şimdi bizdeki bilgi eksikliğinden başka hiçbir nedenden dolayı bir şeye zorunsuz denemez. Özünde çelişme olduğunu bilmediğimiz ya da kendisi hakkında hiçbir çelişmeyi içermeyeceğini bildiğimiz bir şey, nedenler düzenini bilmediğimiz için varlığını kesin olarak olumlayamasak da derim ki, böyle bir şey bize asla ne zorunlu ne imkânsız gibi görünebilir ve bundan dolayı da ona zorunsuz ya da mümkün deriz." Spinoza, *Etika*, 64.

³⁸ E. M. Curley, *Spinoza's Metaphysics: An Essay in Interpretation*, (Cambridge: Harvard University Press, 1969), 83.

³⁹ Mustafa Cihan, *Spinoza Felsefesinde Varlık ve Bilgi Problemi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 46.

⁴⁰ Arcan'a göre, Spinoza modusları bir yerde sonsuz olarak nitelendirirken, diğer bir yerde sonlu, mümkün ve sınırlı olarak nitelendirmektedir. Bu da bir paradoks oluşturmaktadır. Konuya dair geniş bilgi için bk. M. Kazım Arcan, *Panteizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*, 106-108.

⁴¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 265. "Çünkü mutlak olarak var olan her bir tavır, Tanrı'nın bir sıfatının iki tarzda sonucudur ya doğrudan doğruya ya da Tanrı'nın mutlak tabiatında olan bir tavırlaşma yardımıyla yani kendisi sonsuz ve zorunlu olarak var olan herhangi bir tasvir yardımıyla." Spinoza, *Etika*, 57.

türetilebilir ve onlar ancak bu şekilde anlaşılabilirler. Çünkü onlar, bu anlamda daha yüksek düzenin moduslarına bağlı olmak durumundadırlar.⁴²

Spinoza *modusun*, tözün zorunlu, matematik bir sonucu olduğu görüşünü, nesnelere (şeylerin) kendi aralarındaki ilişkilere de uygular. Her nesne başka bir nesnenin, her olay başka bir olayın zorunlu bir sonucudur. Böylece bütün nesnelere sonsuz bir bağlantı içinde yer alırlar; bu bağlantı kesintisizdir, aralıksızdır. Bundan dolayı evren içinde *rastlantı* olamaz; ancak gerçek nedeni tanımamak, bilmemek bize rastlantıyı düşündürür. Her bir attributum içindeki olaylar bir *nedenler zinciri* ile birbirine bağlıdır. Her attributum çerçevesinde olup bitenleri, onun kendi öz bağlantısı bakımından anlamalıdır. Bu anlayışı Spinoza'yı madde dünyasında, *mekanik* bir doğa görüşüne götürmüştür. Buna göre bütün maddi fenomenler, ancak maddi olan nedenlerle açıklanmalıdır. Gerek bu mekanist görüşü gerekse *her attributum kendi içinde kavranabilir* anlayışı, Spinoza'nın madde dünyasında her türlü teleolojik (amaçlılık) açıklamayı reddetmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Spinoza'ya göre madde dünyasındaki olayların akışı, maddi nedenlerin matematik zorunluluğuna bağlıdır, bundan dolayı maddi doğada ne rastlantı ne erek ne de mucize olabilir.⁴³

Spinoza madde için kabul ettiği bu determinist anlayışın bir benzerini ruh için de kabul etmektedir. Bu çerçevede ona göre, ruh içindeki olaylar oluşlarında sıkı bir zorunluluğa bağlıdırlar. Ruhta olup bitenler de matematik bir zorunlulukla birbirinden çıkarlar. Yine burada da kendisinden önceki bir olay tarafından belirlenmemiş hiçbir şey yoktur. Bu düşünce Spinoza'yı doğal olarak istenç özgürlüğünün reddine⁴⁴ götürmüştür. Spinoza, *özgürlük* denilen şeyi, bir kuruntu sayar. Bu kuruntuya, eylemlerimizin gerçek nedenlerini bilmediğimiz için kapılırız. Havaya fırlatılan bir taş, düşünebilseydi, kendi özgür istenciyle yere düşmekte olduğunu sanırdı. O hâlde Spinoza'ya göre gerçek özgürlük, insanın kendi doğasının zorunluluğunu bilmesi ve ona ayak uydurmasıdır.⁴⁵

Buradan anlaşılan, Spinoza'ya göre Tanrı'dan zorunlu olarak çıkan ve onun attributumları olan madde ve ruh birbirlerine paraleldir.⁴⁶ Dolayısıyla onların modusları da birbirlerine paraleldir.⁴⁷ Şu hâlde Spinoza'ya göre madde alanında meydana gelen bir olay ruh alanında bir karşılık bulduğu gibi, ruh alanında meydana gelen bir olay da madde alanında bir karşılık

⁴² Cevizci, *Onyedinci Yüzyıl Felsefesi Tarihi*, 138.

⁴³ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 266.

⁴⁴ "Etik'in büyük bir bölümünde sıkı bir determinizm ve küllü bir zorunluluğu savunan Spinoza'nın, eserin V. Bölümünde bir nevi cüz'i iradeyi kabul etme anlamına gelebilecek bir güçten bahsetmesi anlaşılır gibi değildir. Böyle bir gücün tümel determinizmle nasıl uzlaştığını Spinoza açıklayamamıştır." Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, (Ankara: Vadi Yayıncılık, 1995), 43.

⁴⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 266.

⁴⁶ *Paralelizm ya da paralellik doktrini* adı verilen bu düşünceyle Spinoza, Descartes'in çokça tartışılan ve eleştirilen madde-ruh düzalizmine çözüm sunmaktadır. Ancak bu doktrine *paralel* kavramının kullanılmasını, çokluğu/ikiliği çağrıştırdığı için uygun bulmayanlar da vardır. Çünkü Spinoza'da farklı özniteliklerle aynı şeyleri ifade eden tek bir tözün mevcudiyeti söz konusudur. Diego Tatian, *Spinoza. Bir Başlangıç*, çev. Ali Dokuzlu, (Ankara: Dost Kitabevi, İkinci Basım, 2019), 59; Esra Tarhan, *Descartes ve Spinoza Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*, (Mersin: Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019). Ayrıca bk. Lee C. Rice, "Paradoxes of Parallelism in Spinoza", *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly*, 48 (1999), 37-54.

⁴⁷ "Önerme 1: Tıpkı şeylerin düşünce ve idealının anlıkta düzenlenmeleri ve bağlanmaları gibi, bedeninin değişiklikleri ya da şeylerin imgeleri de bedende tam olarak düzenlenir ve bağlanırlar. **Tanıt:** İdeaların düzen ve bağlantıları şeylerin düzen ve bağlantıları ile aynıdır ve evrik olarak, şeylerin düzen ve bağlantıları, ideaların düzen ve bağlantıları ile aynıdır. Bu yüzden tıpkı anlıkta ideaların düzen ve bağlantılarının bedeninin değişikliklerinin düzen ve bağlantılarına göre olması gibi, evrik olarak, bedeninin değişikliklerinin düzen ve bağlantıları şeylerin idealının anlıktaki düzenleniş ve bağlantılarına göre olur." Spinoza, *Törebilim*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, İkinci Basım, 2000), 188.

bulmaktadır. Böyle bir düşünce ise evrende tesadüfün olmadığını, her olayın her düşüncenin zorunlu olarak başka bir olay ya da düşünce tarafından determine edildiğini ifade eder.⁴⁸

Spinoza için insan da tüm diğer şeyler gibi *Deus sive Natura*'dadır. İnsan doğası, doğanın dışında değildir. Tanrı nasıl özgür iradesi ile yaratmıyorsa insan da özgür iradesiyle eylemez. Tanrı'nın türetimleri nasıl zorunluluk içinde türetimler ise insanın yapıp etmeleri de öyledir. Çünkü Doğa'da hiçbir şey olumsal değildir ve insan Doğa'nın bir parçası olmak bakımından Doğa'nın tüm diğer parçaları ile aynı zorunluluğa uyar ve insanın hiçbir ayrıcalığı yoktur. O, hiçbir Doğa parçasından daha mükemmel veya gerçek olmadığı gibi, hiçbir Doğa parçası üzerinde egemenlik de kuramaz. Böyle bir egemenlik hayali, Spinoza'ya göre, insanın *gözleri açıkken rüya görmesine* benzer.⁴⁹ Oysa herşey Doğa'nın zorunlu ve evrensel yasaları ile anlaşılabilir. Çünkü Doğa'da onun evrensel yasalarına aykırı hiçbir şey olamaz. Hatta onun yasalarıyla uyuşmayan ya da ondan kaynaklanmayan bir şey de olamaz. Doğa her zaman ve her yerde bir ve aynıdır.⁵⁰

Değerlendirme ve Sonuç

Her filozof öncelikle yaşadığı çağın ürünü/çocuğudur. Spinoza'nın da ne kadar soyut, anlaşılabilir ve yüksek perdeden konuşsa ya da içinden çıkılmaz konular üzerine eğilse de akıl ve duygu sahibi olmasının getirdiği doğal yapısı gereği bu gerçekten sıyrılması ve yaşadığı dönemden bigâne kalması mümkün değildir. Bu bağlamda zor anlaşılmasının yanı sıra bazen zıt görünen fikirleriyle 17. Yüzyıl sonrasının en tartışmalı filozoflarından biri kabul edilen Spinoza'yı ve ortaya koyduğu düşünceleri bu çerçevede değerlendirmek onun daha doğru anlaşılmasına katkı sunacaktır.

Bir taraftan daha Orta Çağın baskıcı ve yıkıcı düşüncelerinden tam olarak kurtulamadan, Otuz Yıl Savaşlarının yıkımıyla birlikte ideolojik bağnazlığın hâkim olduğu bir dönemi yaşayan, diğer taraftan ölüm ve sürgün arasında seçim yapmak zorunda kalan, kendi Yahudi cemaati tarafından daha genç yaşında aforoz edilen ve kitapları yasaklanan Spinoza'nın yaşadığı bu zor ve karmaşık sürecin, onun fikir dünyasında etkili olduğunu söylemek büyük bir iddia olmasa gerek. Bununla birlikte bir yandan Yahudi mistikler, İslam düşünürleri ve skolastiklerin diğer yandan 17. Yüzyılda çok önemli gelişmeler kaydeden doğa bilimlerine katkı sunan Bruno, Galileo gibi bilim adamlarının özellikle de Descartes ve Kartezyen felsefenin Spinoza'nın temel kaynakları arasında olduğunu ifade etmek, anlatılmak isteneni daha iyi açıklar mahiyettedir.

Bu bağlamda Spinoza'nın, Töz/Tanrı konusunu ele almasının bu eklektik yapısının bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte kullanmış olduğu matematik-geometrik yöntem, dönemin bilimlerdeki ilerleme ve Descartes etkisinin bir ürünü kabul edilmektedir. Aynı etkiyi Spinoza'nın *nedensellik* ve *zorunluluk* fikirleri bağlamında ortaya koyduğu *determinist anlayış* için de söylemek mümkün gözükmektedir.

Spinoza'nın determinizm anlayışının Tanrı da dahil olmak üzere tüm varlık alanını içine alan bir düşünce olduğu görülmektedir. Her ne kadar *Natura naturans* ve *Natura naturata* bağlamında bir ayırmadan bahsedilse de bu durum, onun tüm varlığı bir ve aynı görmesinin bir neticesidir. Spinoza'nın monist töz anlayışı bunu gerektirmiştir. Bu bağlamda onun

⁴⁸ Tahsin Yılmaz, *Determinizm ve Hürriyet Problemi*, 55.

⁴⁹ Zelyut, *Spinoza*, 39, 66.

⁵⁰ Benedictus Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Cemal Bali Akal, Reyda Ergün, (Ankara: Dost Kitabevi, Beşinci Basım, 2019), 120-121.

determinizminin tepe noktasında *Tanrı/töz* yer almaktadır. Tanrı; biricik, sonsuz, ezeli-ebedi ve zorunlu varlıktır. Ondan sonra *attributuları* ve oradan da *modusları* içeren bir yapının olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca bu yapı sadece maddi dünyayı değil ruh/zihin gibi manevi alanı da içine almaktadır. Bu çerçevede Spinoza'nın determinitesi içerisinde madde ve ruh, töz bağlamında paralel bir varlık alanını ifade etmektedir. Spinoza'nın insanı da bu alana dahil ettiği açıkça ifade edilebilir. Dolayısıyla bütün bu varlık alanı içinde yer alan şeyler, zorunluluğunu ve tasarlanışını Tanrı'dan alan determinist bir yapı içerisinde birbirini gerektirmekte ve türetmektedir. Bu sadece türetme noktasında değil varlığını sürdürme hususunda da geçerli bir gerekliliktir. Bu anlamda Doğa'da herhangi bir tesadüf, özgürlük yoktur. Her şey zorunlu ve birbiriyle bağlantı içerisinde. Buradan da anlaşılıyor ki Spinoza'nın determinizm anlayışının bir sonucu olarak Tanrı ve doğa özdeş olmaktadır.

Spinoza sisteminde ortaya konan düşüncelere en büyük itirazlar şüphesiz bir taraftan onu varlık bağlamında maddeci ve ateist olarak gören filozoflardan diğer taraftan özgürlük bağlamında hürriyet ve zorunsuzluk doktrinini ortaya koyan ve savunan filozoflardan gelmiştir. Bunlar çeşitli çalışmalarda genişçe ele alınmış ve söz konusu eserlere atıf da çalışmamız içerisinde yeri geldikçe yapılmıştır. Giriş kısmında da belirttiğimiz üzere biz çalışmamızı panteizm ve özgür irade problemlerinden ayırarak daha çok determinizm ve Tanrı bağlantısı içerisinde ele aldığımız için tekrar bu itirazlara yer vermek istemedik. Bununla birlikte Spinoza'nın determinizm düşüncesine yönelik şu itirazların ileri sürülebileceğini ifade edebiliriz:

- Spinoza'nın determinizm anlayışını ortaya koyarken döneminin mekanik doğa ve bilim anlayışından etkilendiği açıktır. O dönemde ortaya konan doğrusal fizik anlayışına göre evrende belirli bir düzen vardır ve bu düzen determinist bir görünüm arz etmektedir. Ancak son iki yüzyılda özellikle mikro-fizik alanında yapılan çalışmalar, evrenin tümünde varlığı kabul edilen mekanik-determinist fizik anlayışının tek hakikat olmadığını ortaya koymuştur. Bohr ve Hesienberg tarafından ortaya konan kuantum fizik anlayışı atom altı dünyada kesin bir belirlenmişliğin değil, belirsizliğin hüküm sürdüğünü açıklamıştır.⁵¹ Buradan bakıldığında tüm evreni zorunluluğa dayalı determinist bir yapı içerisinde sunan Spinoza'nın hakikati yakalama noktasında eksik kaldığı söylenebilir. "*Kanunların çoğunda itibarî bir yön vardır. Dolayısıyla ilim ilerledikçe değişebilirler*"⁵² diyen Ülken de bu hakikati dile getiriyor olsa gerek.

- Determinizm her ne kadar varlığı ve evreni açıklama noktasında belirli temeli ve açıklaması olan bir düşünce olarak kabul edilse de evrene dair tek açıklama değildir. Dolayısıyla Spinoza'nın ortaya koyduğu determinizm ve zorunluluk anlayışı kadar E. Boutroux (1845-1921)'un savunduğu zorunsuzluk doktrinini de kabul edilebilir bir düşüncedir.

- Tanrı'nın zorunluluğu neden sadece düzeni gerektirmektedir? Bu düşünce bizim yanılığımız olamaz mı? Her ne kadar Roger Penrose, Frederick R. Tennant gibi çağdaş bilim insanları, big-bang sonrası süreçte kütle-enerjinin dağılımına kadar evrenin hassas ayarlar üzerine kurulu olduğunu dile getirirler de özellikle kuantum teorisinin verilerine dayanılarak evrenin bir bölümünde böyle bir düzen ve zorunluluğun olmadığı iddia edilebilir.

- Doğada kesin bir zorunluluğun ve determinitenin olduğunu savunmak, Tanrı'nın tüm bilgisine ya da doğaya dair her türlü bilgiye sahip olduğumuz iddiasını gerektirmez mi?

⁵¹ Bilgi için bk. Werner Heisenberg, *Einstein'la Yüzleşmek*, çev. Kemal Budak, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 33-36; Fritjof Capra, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, çev. Mustafa Armağan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 79-105.

⁵² H. Ziya Ülken, *İlim Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, (Ankara: Başnur Matbaası, 1969), 41.

Bilimsel ve düşünsel gelişmeler göstermektedir ki evrene dair bildiklerimiz, bilmediklerimize kıyasla çok azdır. Ayrıca bu, Tanrı'nın bilgisini doğadaki determinite ile sınırlamayı akla getirecektir ki; bu da her şeyi bilen, mutlak ve sonsuz bilgi sahibi Tanrı tasavvuru ile çelişecektir.

- Determinizmin kabul edildiği böyle bir düzende evreni anlayan, algılayan ve belirli ölçülerde de olsa evrene etki eden insanla cansız varlıkları ve hayvanları aynı derecede görmek ne kadar makuldür?⁵³

Son olarak determinizmin, zorunlu/mutlak bir prensip olmadığı hatırdta tutulmalıdır. Dolayısıyla evrende belirli ölçüde bir nedenselliğin ve determinitenin olduğu söylenebilir ancak bunu maddi ve manevi tüm evrene, varlığın tamamına uygulamak çok tutarlı gözükmemektedir.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 11. Basım, 1998.
- Arıcan, M. Kazım. "Spinoza'nın Hürriyet Anlayışı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV (2000), 401-414.
- Arıcan, M. Kazım. "Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 87-96.
- Arıcan, M. Kazım. *Panteizm, Ateizm ve Panenteizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Atbakan, Berk Utkan. *Spinoza'da Modus ve Conatus Kavramları Bağlamında Sevinç ve Keder Sorunu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/49369.pdf>
- Bayraktar, Mehmet. "Karşılaştırmalı Felsefi Metin Okuma: İbn Sînâ ve Spinoza Örneği". *Dinî ve Felsefî Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama Ve Algılama Sempozyumu*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 2/831-839. İstanbul: Ege Basım, 2012.
- Bristow, William. "Enlightenment". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 02 Ekim 2020. <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>
- Capra, Fritjof. *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. çev. Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi Thales'den Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları, Dördüncü Basım, 2012.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2010.
- Cihan, Mustafa. *Spinoza Felsefesinde Varlık ve Bilgi Problemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Deleuze, Gilles. *Spinoza Üstüne On Bir Ders*. çev. Ulus Baker. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.

⁵³ Burada Schumacher'in şu sözlerini hatırlamak gerekir: "Hayvan düzeyinden insan düzeyine ilerlerken ortada gene ilave güçlerin olduğunu kim cidden inkâr edebilir? Onların kesin olarak ne oldukları modern zamanlarda bir tartışma konusu oldu; ama insanın, en gelişmiş hayvanın bile imkân alanının bütünüyle dışında kalan sayısız şeyleri yapabildiği ve yapıyor olduğu tartışılmaz ve hiçbir zaman da inkâr edilmemiştir. İnsan, bitki gibi hayat güçlerine, hayvan gibi şuur güçlerine ve sarıh olarak daha fazla şeye sahiptir: İnsan sadece düşünebilen değil, fakat aynı zamanda düşünmesinin farkında olandır. Şuur ve idrak sanki kendi üstlerine geri çekilmişlerdir. Ortada sadece şuurlu bir varlık değil, fakat şuurunun şuurunda olabilen bir varlık vardır. Yalnızca bir düşünür değil, fakat bizzat kendi düşüncesini gözleme ve tetkik etme yeteneğine sahip bir düşünür. 'Ben' demeye muktedir olan ve şuurunu kendi amaçları doğrultusunda yönlendirebilen bir şey var; bir usta veya denetçi, şuurun kendisinden daha yüksek bir düzeyde olan bir güç". E. F. Schumacher, *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*, çev. Mustafa Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 31.

- Eralp, H. Vehbi. "Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler". *Felsefe Arkivi* 5/1 (1960), 1-6. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/14565>
- Fennî, İsmail. *Lügatçe-i Felsefe*. (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341).
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 11. Basım, 1999.
- Heisenberg, Werner. *Einstein'la Yüzleşmek*. çev. Kemal Budak. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.
- Karaca, Çağlar. "Aydınlanmanın Bilimsel Temeli ve Determinizm". *Felsefelogos*. (December 2016), 1-22.
- Kutluer, İlhan. "Determinizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/215-216. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Nadler, Steven. *Spinoza's Ethics-An Introduction*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Öner, Necati. *İnsan Hürriyeti*. Ankara: Vadi Yayıncılık, 1995.
- Rice, Lee C. "Paradoxes of Parallelism in Spinoza". *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly*, 48 (1999), 37-54.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi: Orta Çağ*. İstanbul: Say Yayınları, 2000.
- Schumacher, E. F. *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*. çev. Mustafa Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Spinoza, Benedictus. *Kısa İnceleme*. çev. Emine Ayhan. Ankara: Dost Kitabevi, 2015.
- Spinoza, Benedictus. *Teolojik-Politik İnceleme*. çev. Cemal Bali Akal- Reyda Ergün. Ankara: Dost Kitabevi, Beşinci Basım, 2019.
- Spinoza. *Etika*. çev. H. Ziya Ülken. Ankara: Dost Kitabevi, Dördüncü Basım, 1965.
- Spinoza. *Törebilim*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, İkinci Basım, 2000.
- Tarhan, Esra. *Descartes ve Spinoza Felsefesinde Ruh-Beden İlişkisi*. Mersin: Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. file:///C:/Users/stask/Downloads/Supervised_Master_Theses_005.pdf
- Tatian, Diego. *Spinoza. Bir Başlangıç*. çev. Ali Dokuzlu. Ankara: Dost Kitabevi, İkinci Basım, 2019.
- Uludağ, Zekeriya. "Determinizm ve Zorunsuzluk". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8/1 (1993), 257-272. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188157>
- Ülken, H. Ziya. *İlim Felsefesi*. Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları. Ankara: Başnur Matbaası, 1969.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, Beşinci Basım, 1998.
- Yardımlı, Aziz. "Sunuş: Spinoza ve Modern Bilincin Erdem Sorunu". *Törebilim*. I-XII İstanbul: İdea Yayınevi, İkinci Basım, 2000.
- Yılmaz, Tahsin. *Determinizm ve Hürriyet Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1972.
- Zelyut, Solmaz. *Spinoza*. Ankara: Dost Kitabevi, İkinci Basım, 2011.